

ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЈА И ГЕНЕРИЧКЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ЈЕДАН/ЕДИН У СРПСКОМ И У БУГАРСКОМ¹

Љубица Ђурић

У раду се испитују генеричке реченице са *један/един* у српском и бугарском језику: у оба језика, генеричке синтагме са *един/један* компатибилне су са генеричким реченицама које изражавају норме и друштвене законе. Употреба *един/један* у генеричким реченицама говори у прилог тези о граматицизацији *един/један* у неодређени члан, али такође отвара питање финијег одређивања степена граматицизације према понашању у различитим типовима генеричких реченица.

Кључне речи: контрастивна грамика, српски језик, бугарски језик, граматицизација, нормативна генеричност, неодређени члан, *један*, *един*

The paper explores the similarities between generic sentences with *jedan/edin* in Serbian and Bulgarian: in both languages, the noun phrases containing *jedan/edin* are preferred to bare or definite singulars in *normative generics*, that is, sentences expressing social laws and norms. That *jedan/edin* is used in generic sentences confirms it is on the way of grammaticalization into an indefinite article, but it also raises the question of treating genericity as a unified (sub)stage in the grammaticalization process, since analytic statements don't seem to be compatible with *edin/jedan* neither in Bulgarian nor in Serbian.

Key words: contrastive grammar, Serbian language, Bulgarian language, grammaticalization, normative genericity, indefinite article, *jedan*, *edin*

1. Граматицизација 'један' у неодређени члан

Граматицизација јесте процес којим језичке јединице са лексичким значењем попримају, временом, граматичко значење – што ће рећи да губе лексичку компоненту значења, и почињу да обележавају неку апстрактну, граматичку категорију. Тако настају, на пример, разни граматички афикси, помоћни глаголи, неки предлози, затим неки детерминанти, као што су одређени или неодређени члан. Граматицизација подразумева два процеса: семантичко 'избељивање' с једне, и морфолошку и фонетску редукацију с друге стране.

¹ Овај рад настао је у оквиру пројекта Балканолошког института САНУ „Језик, фолклор и миграције на Балкану” (N° 178010), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Историјски гледано, неодређени члан у (западноевропским) језицима у којима је опозиција одређено/неодређено граматикализована, јесте ослабљени облик броја 'један'. То је чисто граматички маркер који се може користити референцијално да значи један одређени али недефинисани члан неке групе, и неререференцијално, да значи неодређени, недефинисани ентитет (Friedman 1976: 334). Граматикализација 'један' у неодређени члан одвија се у неколико фаза. Гивон (Givón 1981 према Geist 2013), и Хајне (Heine 1997) дају скале граматикализације, које се могу посматрати дијахронијски, као развојни ступњеве, и синхронијски, као импликационе скале где сваки ступањ подразумева постојање претходних ступњева. На првом, почетном ступњу, један је *број*, и изражава кардиналност и квантитет. На другом, 'један' постаје *неодређени детерминант*, и изражава неодређену референцијалност. Користи се само са референцијалним неодређеним синтагмама. Други ступањ се може поделити на два подступња: *презентативни маркер* (увођење новог референта у дискурс који је познат говорнику али не и саговорнику, и који ће у даљем дискурсу бити граматички одређен; на пример *Био једном један цар...*), и *маркер специфичности* ('један' се не користи само презентативно, већ уз било који референт познат говорнику али не и саговорнику (Heine 1997: 73); на пример, *Била сам с једном другарицом на мору*). На трећем ступњу, 'један' поприма функције *неодређеног члана* и постаје неререференцијално. Користи се као маркер неспецифичности, што значи да се њиме уводи ентитет чији је референцијални идентитет неважан и говорнику и саговорнику (у енглеском *Buy me a newspaper, please!* (Heine 1997: 73)). Најзад, последњи, коначни ступањ представља ступањ неодређеног члана, са подступњевима предикативне (енг. *Peter is an architect*), генеричке, и неререференцијалне употребе под домашајем модала или негације (енг. *She wants to marry a Russian (but there are no candidates yet.)*) – пример из Geist 2013). Људмила Гајст сматра да постоји паралелизам између генеричке и предикативне употребе – односно, да су ове две употребе хијерархијски једнаке (Geist 2013: 145): језик може 'прескочити' једну од њих на свом путу граматикализације 'један' у неодређени члан (тако се у француском неодређени члан не користи у предикативним употребама, нпр. *Pierre est architecte*, док се у енглеском, у истом случају, користи: *Peter is an architect.*)

Граматикализација 'један' у неодређени члан даље је одмакла у бугарском него у српском језику (Friedman 2003), али, према Људмили Гајст, још увек није достигао степен неререференцијалне употребе под домашајем модала или

негације: *Тя иска да се омъжи за един руснак* не може се схватити као да женска особа која је у питању жели да се уда за било ког Руса (Geist 2013: 143).

Ја ћу се у овом раду бавити генеричким подступњем треће, завршне фазе граматиализације 'један'. С једне стране, желим да укажем на паралелизам у употреби српског *један* и бугарског *един* у генеричким реченицама, а, с друге, на проблем третирања 'генеричности' као јединственог поља у лингвистичким истраживањима, а, сходно томе, и у скалама граматиализације.

2. Генеричке реченице

У овом раду генеричком реченицом сматраћу ону реченицу која има генеричку синтагму на позицији субјекта, у којој се предикатом, стативним, субјекту приписује неко својство. Генеричка синтагма је неререференцијална – дакле, није 'укотвљена' у времену и простору, а својство изражено предикатом може бити есенцијално, инхерентно врсти (*Лав је сисар*), или акцидентално, али накнадно генерализовано на целу врсту (*Лав има гриву*). Ја ћу се у овом раду ограничити на оне генеричке реченице у којима се изражавају есенцијална својства. Такве реченице се, по Галмишовој терминологији, називају *генеричким судовима* (Galmiche 1985), или, према Крифки, *карактеризишућим генеричким реченицама* (*characterizing generics*, Krifka *et al.* 1995). У језицима у којима је 'један' већ достигло последњи степен граматиализације – што ће рећи, у језицима који имају неодређени члан – именичке синтагме са неодређеним чланом у једнини могу се употребити само у реченицама које изражавају есенцијална својства (што, наравно, не значи да се ту не могу употребити и именичке синтагме са одређеним чланом у једнини или у множини).

Говорници прихватају генеричке реченице са неодређеним чланом као истините у складу са различитим принципима (Galmiche 1985: 30): тако се реченица *Уседелица је неудата жена* или *Зеј је животиња* прихватају као истините у складу са језичким или таксономијским принципима, док се *Центлмен отвара врата дамама* прихвата као истинита у складу са принципима правила друштвеног понашања. Могло би се издвојити још принципа, али, за потребе овог рада, ја ћу се усредсредити на ова два типа генеричких реченица у којима би се у енглеском или француском употребио неодређени члан. Зашто? Зато што се у бугарском и српском 'један' може употребити само са другим типом.

Први тип ћу звати *аналитичком реченицом*, а други *нормативном генеричком реченицом*, према терминима које је користио Веран Станојевић за генеричке реченице у српском (Станојевић 1998).

Аналитичка реченица јесте тип генеричких реченица у којима је својство које се приписује предикатом искључиво есенцијално, инхерентно. Аналитичке реченице су најтипичнији представници генеричких реченица. Користе се у дефиницијама, а изражавају физичке, биолошке законе, који не могу бити прекршени, и важе у свим физички могућим световима (Dahl 1975: 101). То што су ове тврдње *аналитичке* значи да њихово негирање производи контрадикцију. Дакле, овде је у питању логичка нужност (која може бити математичка, језичка, и сл.).

Нормативне генеричке реченице разликује се од претходног типа по томе што је овде у питању деонтичка нужност – дозвола, забрана, обавеза. Ове реченице изражавају друштвене законе и норме. Есенцијалност произилази из тога што именовани ентитет *мора* задовољити својство изражено предикатом да би се уопште могао звати тим именом у свим *морално савршеним* световима. Иако се у нашем свету не испуњавају све обавезе – па друштвени закони, за разлику од биолошких, могу бити прекршени (Dahl 1975: 101) – испуњавају се у морално савршеним, идеалним световима. И у *тим* световима, њихова негација производи контрадикцију. Другим речима, то је „истина која је аналитичка под одређеном модалном тачком гледишта” (Mari 2008: 362).

У српском, у генеричкој реченици се на позицији субјекта може појавити именичка синтагма у једнини, именичка синтагма у једнини са *један*, и именичка синтагма у множини. У следећим примерима, први пример је аналитичка реченица, а други нормативна генеричка реченица:

1. Једнина, – : *Зеца је животиња. Мушкарац треба да издржава своју породицу.*
2. Једнина, *један*: **Један зац је животиња. Један мушкарац треба да издржава своју породицу.*
3. Множина: *Зечеви су животиње. Мушкарци треба да издржавају своју породицу.*

У аналитичким реченицама, употреба генеричке синтагме са *један* је искључена.

У бугарском, у генеричкој реченици на позицији субјекта може се појавити именичка синтагма у једнини са постпозитивним чланом, именичка синтагма у једнини без члана, именичка синтагма у једнини са *един*, именичка синтагма у множини са постпозитивним чланом, именичка синтагма у множини без члана, и именичка синтагма у множини са *едни* (ретко). И овде први пример представља аналитичку реченицу, а други нормативну генеричку реченицу:

4. Једнина, одређени члан: *Закът е животно. Мъжът трябва да изхранва семейството си.*

5. Једнина, – : Заек е животно. Мъж трябва да изхранва семейството си.
6. Једнина, един: *Един заек е животно. Един мъж трябва да изхранва семейството си.
7. Множина, одређени члан: Зайците са животни. Мъжете трябва да изхранват семействата си.
8. Множина, – : *Зайци са животни. Мъже трябва да изхранват семействата си.

Када су аналитичке реченице у питању, у бугарском је генеричка синтагма са *един* такође искључена. Примери у којима се именичка синтагма на позицији субјекта јавља без члана прихватљиви су само ако су употребљени метајезички – на пример, као одговор на питање „Какво е ’заек’?” (в. Ницолова 2008: 111). Што се тиче нормативних генеричких реченица у којима се именичка синтагма на позицији субјекта употребљава без члана, било у једнини било у множини, изворни говорници их осећају као да имплицирају контраст: *мъж, не жена* односно *мъже, не жени*. Примери са *един* у множини изузетно су ретки и проблематични (в. Ницолова 2008: 112).

Ја ћу у овом раду сматрати типичним генеричким реченицама у бугарском само оне које на позицији субјекта имају именичку синтагму у једнини са постпозитивним чланом, именичку синтагму у једнини са *един* и именичку синтагму у множини са постпозитивним чланом. Такође, примере у множини ћу навести, али су ми, због граматикализације *један/един*, у фокусу примери у једнини.

3. Нормативна генеричност у српском и бугарском

У српском језику, у реченицама које изражавају нормативну генеричност могу се појавити све три врсте генеричких синтагми.

9. Једнина, – : Центлмен отвара врата дамама.
10. Једнина, један: Један центлмен отвара врата дамама.
11. Множина, – : Центлмени отварају врата дамама.

У српском језику присуство *један* је довољан, али не и нужан услов за изражавање нормативне генеричности. С друге стране, једино реченице које изражавају нормативну генеричност могу у српском добити *један*. *Један* има ту ’предност’ да недвосмислено упућује на нормативну генеричност.

У бугарском, пак, нормативна генеричност може се, опште узев, такође добити са свим врстама генеричких синтагми.

12. Једнина, одређени члан: ? Джентълменът винаги отвара врата на дамите

13. Једнина, *един*: Един джентълмен винаги отвара врата на дамите.

14. Множина, одређени члан: Джентълмените винаги отварају врата на дамите.

У изражавању нормативне генеричности у бугарском језику употреба *един* је могућа, понекад и пожељна до те мере да је у питању први избор, док се остале варијанте одбацују. Тако, у примеру (12), од изворних говорника добила сам чак три различита одговора: један, да је у случају генеричке употребе одређени члан овде искључен, да се ту мора употребити *един*; други, да се може употребити и одређени члан, али је боље са *един*; и трећи, да је реченица сасвим у реду, као генеричка, са одређеним чланом. (Пример 14 спремно је тумачен као генеричан). Ово може говорити у прилог претпоставци да се, у једнини, генеричке синтагме са *един*, као и генеричке синтагме са *један* у српском, специјализују за изражавање нормативне генеричности, односно, друштвених норми.

3.1. Нормативна генеричност и модални глаголи

У српском, генеричке именичке синтагме са *један* имају тенденцију да се појаве са *модалним глаголом*, или модално употребљеним футуром. Модални глагол експлицитно ставља до знања да је у питању друштвени закон, норма. Следећи примери преузети су са интернета, из новинских чланака или шаљивих текстова.

15. Такве квалификације **не сме** да даје *један председник владе*. (новински чланак)

16. Шта све *један мушкарац* **мора** да зна? (наслов новинског чланка)

17. Највише што *једна држава* **може** да учини за свој народ је само то – да створи услове који ни на који начин не нарушавају слободно тржиште. (новински чланак)

18. Не би ли јој показао како *један џентлмен* **треба** да се опходи према њој, *један отац* извео је своју трогодишњу ћеркицу на њен први састанак. (новински чланак)

Иста ситуација – компатибилност генеричких синтагми са *един* и модалних глагола – постоји и у бугарском (Ро Хауге 1987: 442–443). Следећи бугарски примери такође су преузети новинских чланака на интернету:

19. А *един мъж* **не може** истински да уважава една жена, която би изтърпяла всичко.

20. Тя неслучайно е поставила мъжките тестиси извън тялото. Причината е, че за да функционират правилно и за да **може** *един мъж* да бъде плодovit, топките му трябва да може да се охлаждаат.

21. *8 гряха, които **трябва** една жена да направи, преди да се омъжи.*
 22. *А ако пък тези очи са женски, и са красиви, тогава и по принцип и без принцип – **един мъж** **ще се откаже** от принципите си.²*

Тенденција да се *један/един* појави у субјекатској синтагми генеричких реченица са модалним глаголом би се могла тумачити као показател да се генеричке реченице са *један/един* заиста специјализују за изражавање нормативне генеричност те да, сходно томе, изражавају дужност, обавезу или забрану.

4. Генеричке реченице и калкови

Индикативни су примери 22) *8 гряха, които **трябва** една жена да направи, преди да се омъжи* у бугарском, и 17) *Шта све **један мушкарац** мора да зна?* у српском, зато што су у питању преводни калкови, највероватније са енглеског. Иако се у оба језика ово сматра лошим стилем, ипак стоји да се не може сваки неодређени члан из језика-изворника превести са *један/един*. Тако, у *A rabbit is an animal* или у *Un lapin est un animal* неодређени члан неће никада бити преведен као *један/един*. Поставља се питање у коликој мери можемо говорити о утицају страног језика на граматиализацију *један/един*: наиме, у језику-примаоцу мора постојати нешто што је *подложно* утицају, као што је случај са генеричким синтагмама у деонтичким судовима.

5. Граматиализација и генеричност, завршна разматрања

С обзиром да се *један/един* не може употребити у свим врстама генеричких реченица – а не може у најтипичнијим, а то су аналитичке тврдње – постављају се два питања. Прво, да ли процес граматиализације у стадијуму генеричке употребе почиње са нормативном генеричношћу, док је употреба *један/един* у аналитичким реченицама напреднији ступањ? Да ли 'један' до тог ступња уопште може доћи, ако у датом језику већ постоји језичко средство 'специјализовано' за употребу у тој врсти реченица, као што је то случај са постпозитивним чланом у бугарском? Поређење са једним германским и једним романским језиком показује да се, заиста, у генеричким реченицама које изражавају аналитичке тврдње може употребити и неодређени члан (енглески *A rabbit is an animal*, француски *Un lapin est un animal*) и одређени (француски *Le lapin est un animal*). Али, у оба језика ће нормативна генеричност бити изражена неодређеном генеричком синтагмом (*A gentleman opens doors for ladies/Un gentilhomme ouvre la porte à sa dame*). Српски, као језик који, за разлику од бугарског, нема одређени члан, понаша се, када је нормативна генеричност у питању, исто као бугарски.

² Наравно, има и примера у којима се нормативне генеричке реченице употребљавају са одређеним синтагмама: *Как **трябва** да **изглежда** „*перфектната жена*“).*

Друго питање јесте третирање генеричности као јединственог језичког феномена. С обзиром на то да се генеричност испољава на различите начине, када се у скалама граматикализације каже „генеричност”, требало би навести на коју се врсту генеричности мисли, и испитати да ли се различите врсте генеричности граматикализују у различитим стадијумима. Друга опција би, пак, подразумевала да се и сам подступањ „генеричност” ’разбије’ на већи број подступњева, према типовима генеричких реченица.

Библиографија

- Ницолова 2008*: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Ро Хауге 1987*: Ро Хауге, Х. Опит за тълкуване на генеричната употреба на *един* в българския език. Доклади 3. Съвременен български език. Втори международен конгрес по българистиката. София: БАН, 442–445.
- Станојевић 1998*: Станојевић, В. О генеричким реченицама. – Српски језик 3 (1–2)/1998, 223–236.
- Dahl 1975*: Dahl, Ö. On generics. – In: Edward, L. Keenan (ed.). *Formal Semantics of Natural Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, 99–111.
- Friedman 1976*: Friedman, V. The Question of a Bulgarian Indefinite Article. – In: Butler, Thomas (ed.). *Bulgaria past & present. Studies in History, Literature, Economics, Music, Sociology, Folklore & Linguistics*. Columbus, Ohio: American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1976, 334–340.
- Friedman 2003*: Friedman, V. 'One' as an Indefinite Marker in Balkan and non-Balkan Slavic. – Прилози 28 (1)/2003, 109–151.
- Galmiche 1985*: Galmiche, M. Phrases, syntagmes et articles génériques. – *Langages*, 79/1985, 2–39.
- Geist 2013*: Geist, L. Bulgarian *edin*: the Rise of an Indefinite Article. – In: Jughanns, Uwe *et al.* (eds.). *Formal Description of Slavic Languages: the Ninth Conference. Proceedings of FDSL 9*. Göttingen, 2013, 125–148.
- Heine 1997*: Heine, B. *Cognitive Foundations of Grammar*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Krifka et al. 1995*: Krifka, M, F. J. Pelletier, G. N. Carlson, A. ter Meulen, G. Link, and G. Chierchia (eds.). *Genericity: An Introduction*. – In: Carlson, G. N. and, F. J. Pelletier (eds.). *The Generic Book*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1995, 1–124.
- Mari 2008*: Mari, A. Analyticity and 'in virtue of' Generalizations in French. – B: Chang, C. B., H. J. Haynie (ред.). *Proceedings of the 26th West Coast Conference on Formal Linguistics*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, 2008, 357–365.